

ЕТНОПОЛІТИЧНІ РИЗИКИ У ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН І СПОРІДНЕНИХ ЇМ ДЕРЖАВ

Горло Н. В.,
доцент кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті досліджено етнополітичні ризики, які виникають у процесі взаємодії національних меншин і споріднених держав. Доведено, що етнополітичні ризики зумовлені такими взаємопов'язаними чинниками, як низький статус меншини в державі проживання і існування проекту «Великої держави», які стимулюють споріднену державу до реалізації політики ірредентизму. Проаналізовано ризики для всіх учасників ірредентистського конфлікту: національної меншини, спорідненої держави, поліетнічної держави.

В статье исследованы этнополитические риски, возникающие в процессе взаимодействия национальных меньшинств и родственных государств. Доказано, что этнополитические риски обусловлены такими взаимосвязанными факторами, как низкий статус меньшинства в государстве проживания и существование проекта «Великого государства», которые стимулируют родственное государство к реализации политики ирредентизма. Проанализированы риски для всех участников ирредентистского конфликта: национального меньшинства, родственного государства, полиэтничного государства.

The article investigates the ethnopolitical risks that arise in the process of interaction between national minorities and kin-states. It has been established that ethnopolitical risks are determined by such interconnected factors as the low status of minorities in the state of residence and the existence of the "Great Power" project, which stimulate a kin-state to implement the policy of irredentism. The risks have been analyzed for all the participants of irredentist conflict, namely for national minority, kin-state and polyethnic state.

Ключові слова: національна меншина, споріднена держава, поліетнічна держава, ірредентизм, етнополітичний ризик.

Постановка проблеми. Восени 2017 року Україна стежила за негативною реакцією угорської спільноти Закарпаття і угорської влади на «мовну» статтю нового «Закону про освіту», яка передбачає, що мовою освітнього процесу в закладах освіти є державна мова. Українські угорці сприйняли цю норму як утиск права на навчання рідною мовою, а угорські високопосадовці навіть заявили про наміри блокувати інтеграцію України до ЄС. Цією ситуацією не оминули скористатися радикально налаштовані політичні сили в Угорщині, прихильники реанімування ідеї «Великої Угорщини», які на даному етапі проголошують «захист угорців Закарпаття». Це створює загрози для можливої активізації ірредентистських настроїв серед угорської національної меншини. Для будь-якої держави поява ірредентистських настроїв є вкрай небажаним явищем, оскільки поєднання зусиль національних меншин і сусідньої держави, яка проявляє надмірну зацікавленість у добробуті етнічно споріднених груп, може потенційно загрожувати анексуванню частини території ірредентистською державою. Власне, до цього й призвів російський ірредентизм у Криму. Саме тому ситуація з активізацією угорського ірредентизму знову актуалізувала проблему пошуку найбільш прийнятних форм відносин національних меншин і споріднених держав, які б не загрожували соціально-політичній стабільності у поліетнічній державі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Здавалось би, попри те, що категорія «національна меншина» закріплена в низці міжнародних документів, які стосуються прав національних меншин, а саме в Рекомендаціях Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» (1995 р.) і Больцанських рекомендаціях ОБСЄ про національні меншини в міждержавних відносинах (2008 р.), вона залишається предметом дискурсу як серед вітчизняних, так і серед зарубіжних науковців. Це пояснюється поширенням міграційних процесів у світі, що глобалізується, внаслідок чого етнічний склад сучасних держав зазнає змін, і політики намагаються уточнити статус національних меншин у своїх країнах: хто ними є і якими правами їх представники можуть володіти. Аналіз особливостей функціонування меншин у поліетнічних державах та форм відносин між національною

державою і етнічними меншинами здійснювали зарубіжні науковці Ф. Гекман, А. Гіршман, Т. Гурр, Е. Сміт, Ч. Тіллі та інші дослідники. Серед українських науковців теоретичні аспекти і практичні питання суб'єктності етнічних і національних меншин в етнополітичних відносинах досліджують В. Андріяш, В. Котигоренко, Л. Лойко, І. Рафальський, О. Стогова, Н. Шипка, М. Шульга та ін. Зважаючи на великий масив праць, присвячених національним меншинам, все ж відзначимо, що питанню взаємодії національних меншин і споріднених держав приділяється значно менше уваги, але цей аспект проблеми відображений у працях українських науковців О. Кривицької, Н. Терес, Т. Халавки. Зарубіжні вчені Т. Амброзіо, Дж. Гоксек, Д. Горовіц, Дж. Ландау, Д. Мейлл, М. Сайдман, Н. Чейзен, Д. Ягсиоглу досліджують взаємодію національних меншин і споріднених держав в контексті іредентизму. Разом із тим виявлення етнополітичних ризиків, які продукує взаємодія національних меншин і споріднених держав, ще не стало предметом спеціальних наукових досліджень.

Мета статті. Метою статті є аналіз етнополітичних ризиків, які виникають у процесі взаємодії національних меншин і споріднених держав, і пошук найбільш прийнятних форм взаємодії, які б не створювали загрози для соціально-політичної стабільності в поліетнічній державі, в якій проживає національна меншина. За визначенням В. Євтуха, етнічні ризики пов'язуються з негативним впливом етнічного фактора на політичний, соціальний та культурний розвиток поліетнічного суспільства [1, с. 276]. Значення етнічного фактора зростає в умовах посилення інтеграційних процесів, виступаючи як своєрідна форма спротиву уніфікації, але мінімізація етнічного ризику є цілком посилюючим завданням для суб'єктів політики. Вважаємо за доцільне оперувати поняттям саме «етнополітичний ризик», тобто етнічний ризик, «заполітизований» завдяки зусиллям політиків, адже, на нашу думку, саме раціональні дії політичних акторів можуть гіпертрофувати значення етнічності для суспільства. Тобто етнополітичний ризик обумовлений суб'єктивними діями політичних антрепренерів, які переслідують власні цілі, на відміну від етнічного ризику, який існує об'єктивно, але може і не трансформуватися в етнополітичний. Про це свідчить досвід деяких суспільств, які свідомо мінімізують його значення (наприклад, в США офіційно ніяк не враховується етнічне походження). Відповідно, провідним методологічним підходом у даному дослідженні виступає раціональний підхід.

Виклад основного матеріалу. Національна меншина – це частина народу, яка мешкає відірвано від його основного масиву в інонаціональному середовищі, але представники якої відчувують із ним зв'язок через культуру, мову та деякі інші риси національної специфіки [1, с. 211]. У. Кімліка розглядає національні меншини як групи, які склали повні і функціонуючі співтовариства на своїй батьківщині до тих пір, поки не були інкорпоровані в більшу державу [2, с. 442]. Оскільки національні меншини можуть компактно проживати на прикордонних територіях та мати зв'язок із «спорідненими державами», їх, як зауважує Т. Халавка, доцільно характеризувати як «споріднена» меншина – це національна меншина, яка проживає на прикордонній території зі «спорідненою» державою та підтримує тісні культурно-політичні відносини з нею [3, с. 109]. Термін «споріднена держава» вже давно поширений в англійській науковій літературі, присвяченій проблемі етнічних меншин. Наприклад, ним активно послуговуються в процесі дослідження причин іредентизму С. Сайдман і В. Аурес [4]. Цей термін знаходимо і в Больцанських рекомендаціях (2008 р.), де зазначено, що поняття «споріднена держава» використовується для позначення тих держав, більшість населення яких розділяє етнічні або культурні характеристики з меншістю населення іншої країни [5, с. 3]. Існування «споріднених держав» і «споріднених меншин» є наслідком проблеми розділеності народів. У розділених народів відсутня адміністративно-територіальна єдність: частини народу (етносу, нації) проживають у різних державах. Причини і обставини, які призвели до виникнення розділених народів, – найрізноманітніші: війни, агресії, розпад держави, міжкланові, групові, релігійні та інші конфлікти, вимушена міграція та інші [6, с. 63]. Але спорідненість груп може бути зумовлена великою кількістю чинників, не лише етнічного характеру, але й культурними, мовними, релігійними, історичними чи іншими зв'язками.

Прагнення підтримувати зв'язки між частинами розділеного народу є цілком зрозумілим, а прийнятні форми взаємодії між спорідненими державними і спорідненими меншинами знайшли відображення в Больцанських рекомендаціях, де, зокрема, зазначено, що споріднена держава може надавати привілеї національним меншинам за кордоном, серед яких: культурні і освітні можливості, пільги на поїздки, дозвіл на роботу і полегшений доступ до отримання віз. Прийнятною є підтримка освіти за кордоном, підготовка вчителів, надання стипендій, підручників і шкільного обладнання. Споріднена держава може підтримувати культурні, релігійні чи інші неурядові організації за умов дотримання законодавства і за згоди держави, в якій зареєстровані і діють ці організації. Допускається транскордонне мовлення, крім передач із використанням мови ворожнечі, і тих, які підбурюють до насильства, расизму чи дискримінації [5, с. 9, 10].

Якщо взаємодія національних меншин і споріднених держав реалізується поміркованими і демократичними політиками в правових рамках, то загроз для політичної стабільності в державі, до якої належить національна меншина, не виникає. У Больцанських рекомендаціях зазначено, що ризик політичної напруженості чи навіть насильства виникає тоді, коли транскордонні

культурні зв'язки набувають політичного підтексту і держави в односторонньому порядку здійснюють кроки із захисту і підтримці так званої «спорідненої меншості», яка знаходиться поза їх юрисдикцією [5, с. 1]. «Політичний підтекст» може пов'язуватися з існуванням у спорідненій державі націоналістичної «Великої ідеї», ядром якої часто виступає концепція «Великої держави». Це створює підстави для формування політики іредентизму як цілеспрямованих дій із приєднання частини території сусідньої держави саме під приводом об'єднання споріднених груп, які нібито зазнають утисків у державі проживання. У суспільстві активно культивується ідеї «незвільненості», «історичної несправедливості» та інші.

Поняття «іредентизм» є своєрідним терміном-парасолькою, який вживається в різних контекстах. Якщо апелювати до етимології слова, то з італійської мови «irredento» означає незвільнений. Саме в Італії в XIX столітті зародився іредентизм як суспільно-політичний рух, який закликав до приєднання частини територій сусідньої держави під приводом того, що там проживає споріднене за мовним чинником населення. З огляду на те, що вже перший досвід реалізації політики іредентизму – італійський, грецький, німецький – передбачав об'єднання споріднених груп і територій їх проживання в одному державному організмі, виникла дослідницька традиція, за якою іредентизм розглядають як об'єднувальні або возз'єднувальні рухи етнічних груп, які розділені державними кордонами між двома чи кількома державами [7, с. 159]. Але в сучасному світі, де нормами міжнародного права закріплені принципи територіальної цілісності держав і невтручання в справи суверенних держав, іредентизм найчастіше проявляється в іншій формі, більш завуальованій, яку Дж. Ландау визначає як декларативну зацікавленість деякої держави в добробуті етнічно або культурно спорідненої групи, яка проживає за її межами [8]. Дослідник виділяє два різновиди іредентизму: поміркований, метою якого є захист етнічно спорідненого населення від асиміляції і дискримінації, та радикальний, спрямований на приєднання (анексію) територій, на яких проживають споріднені групи [9]. Другий варіант застосувала Російська Федерація, анексувавши український Крим, перший же варіант може реалізуватися у формі відкритих заяв чи дій влади саме під приводом захисту інтересів споріднених груп. Важливо, щоб меншина дійсно зазнавала утисків і дискримінацій, якщо ж цього немає, активне втручання спорідненої держави в справи іншої суверенної держави суперечить міжнародним нормам. Тоді можливе виникнення міждержавного конфлікту на іредентистському ґрунті, всі учасники якого можуть зазнати втрат.

Внаслідок існування іредентистського конфлікту виникає чимало ризиків як для міжнародної безпеки в геополітичному регіоні, так і для самої меншини, яка просто виступає прикриттям загарбницьких прагнень із боку спорідненої держави. Д. Ягсиоглу вважає, що іредентистська політика з боку держави відносно етнічних меншин лише погіршує стан меншин із двох причин: 1) іредентизм часто сприяє процесу пророцтва, що самозбувається, як для меншості, яка зазнає дискримінації, так і для національної держави, на території якої ця меншість живе. Коли держава-нація розуміє, що інша держава ініціювала іредентистську політику, її уряд починає розглядає меншість як загрозу національній безпеці. Можливе посилення дискримінації, щоб перешкоджати меншості підтримувати іредентистські або сепаратистські цілі. Далі виникає ланцюгова реакція: меншість, яка переконана, що не може жити під владою цього уряду, встановлює більш тісні зв'язки з іредентистською державою. У відповідь держава-нація посилює гноблення, а лідери меншості знову шукають підтримки сусідньої держави. Тоді повторно починається насилля з боку національної держави, відповіддю є насилля з боку меншості і, в кінцевому результаті, іредентистська держава бере активну участь у конфлікті; 2) центральною в іредентизмі є територія, а не населення, незважаючи на твердження іредентистської держави. У цих випадках компонент насильства переважає над компонентом спорідненості. За словами Д. Ягсиоглу, «іредентистська держава насправді не пов'язана з добробутом групи. Вона просто намагається використати її в якості дестабілізатора». Тому меншості відчувають на собі всі тяготи негативних наслідків іредентизму [10].

Внаслідок об'єднання можуть виникнути нові ризики для політиків спорідненої держави і лідерів національних меншин. Еліти розділеного народу можуть бути незацікавлені в об'єднанні, оскільки в межах однієї держави потенційно загостриться боротьба за владу між різними елітними угрупованнями. Політичні лідери меншини мають побоювання стосовно їх нового статусу у спорідненій державі. Очевидно, можлива втрата авторитету і перехід на другорядні позиції. У публікаціях зарубіжних науковців (Д. Горовіц, Д. Ягсиоглу, С. Сайдман) проводиться думка про те, що з огляду на велику кількість ризиків меншини більше схильються до розвитку самостійних сепаратистських рухів, ніж до підтримки іредентистської політики від «країн-метрополій». На нашу думку, саме політичні ризики, які усвідомлюють споріднена держава і лідери меншин, часто унеможливають виведення іредентистського конфлікту на рівень збройного міждержавного протистояння і стимулюють пошук інших варіантів задоволення потреб етнічних груп. Доцільно навести приклад Північної Ірландії, де розвивається саме сепаратистський політичний проект, реалізацію якого центральна влада призупинила шляхом розширення кола повноважень регіональної влади.

Для поліетнічної держави найбільшим ризиком іредентистської політики, яку проводить одна з держав регіону, є загроза втрати частини території. Оскільки вихід частини території з-під контролю може стати ознакою слабкості держави, вона буде всілякими засобами відстоювати цілісність своїх кордонів. Саме тому на основі іредентизму виникає гострий етнотериторіальний міждержавний конфлікт, що часто супроводжується збройним протистоянням, як це сталося у вірмено-азербайджанському конфлікті з приводу Нагірного Карабаху чи україно-російському конфлікті на Донбасі.

В Україні до національних меншин, які активно контактують зі спорідненими державами, відносяться російська, угорська і румунська меншини. Причому не завжди форми їхньої взаємодії прийнятні і законні. В. Котигоренко зазначає, що намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України суперечать її власним національно-державним інтересам, зокрема «не збігаються з інтересами етнополітичної стабільності в Україні й деякі аспекти реалізації на її теренах державної політики Російської Федерації щодо «закордонних співвітчизників», а також реалізація Румунією і Угорщиною окремих положень своїх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської і угорської національностей, що є громадянами сусідніх держав» [11]. Н. Терес зазначає, що, реалізуючи націоналістичні реваншистські ідеї повернення втрачених земель, у сусідніх державах відбувається відкритий процес порушення українського законодавства щодо заборони подвійного громадянства, активізуються серед населення України настрої приєднання регіонів до сусідніх держав, створення мікроавтономій, що в цілому загрожує територіальній цілісності України [12, с. 99]. Наприклад, румунська і угорська влади активно видають паспорти своїм «етнічним родичам», що є незаконною дією, адже подвійне громадянство заборонене українським законодавством. У Більцанських рекомендаціях чітко вказано, що «жодна держава не може здійснювати юрисдикцію над населенням або частиною населення іншої держави на території цієї держави без її згоди» [5, с. 7].

За останні роки неодноразово радикально налаштовані політичні сили Угорщини і Румунії заявляли про територіальні претензії до України, прагнучи реалізувати свої великодержавницькі ідеї. Іредентистські гасла в Угорщині проводять партія «Фідес-Угорський громадянський союз» і партія «Йоббік» («За кращу Угорщину»), у Румунії – партія «Велика Румунія». У Російській Федерації іредентистська риторика виразно притаманна ультранационалістичній Ліберал-Демократичній партії Росії (ЛДПР), яка виступає за відновлення Росії в кордонах імперії або СРСР і просуває «Великого Руського дома», який «більше самої Росії, тому що включає в себе росіян, які живуть не тільки на Україні, але в будь-якій іншій частині колишньої Російської імперії і Радянського Союзу» [13]. Лідер партії В. Жириновський неодноразово заявляв про необхідність включення до складу Росії тих територій, на яких проживають етнічні росіяни.

Іредентисти завжди прикривають свої справжні наміри піклуванням про захист прав споріднених меншин, зокрема маніпулюючи мовним питанням. Наприклад, повернемося до ситуації з «мовною» статтею «Закону про освіту». Крім Угорщини, румунська влада восени також зробила заяву про утиски прав етнічних румунів в Україні. Російські політики так само критикують закон. Спікер Ради федерації Росії Валентина Матвієнко на зустрічі з головою Державних зборів Угорщини Ласлом Кевером заявила, що нові «дискримінаційні норми» не передбачають «можливості для представників етнічних меншин здобувати освіту рідною мовою» [14]. Насправді ж досить велика кількість учнів в Україні здобуває освіту рідною мовою: налічується 71 школа, де вчать угорською (в Закарпатській області), а освіту в них отримує близько 16 тисяч учнів. Близько 16 тисяч осіб здобувають освіту румунською мовою в Чернівецькій і Закарпатській областях, де розташовані 63 і 12 румунських шкіл відповідно. Найбільша кількість шкіл, де ведеться викладання недержавною мовою в Україні зберігається за російськими – їх 581, де займається близько 356 тисяч дітей [15].

Ситуації, де можна заявити про «захист прав споріднених груп», іредентисти застосовують як привід до відкритих демаршів. Зокрема, 13 жовтня 2017 року під українським посольством в Будапешті представники угорських націоналістичних сил провели акцію «Самовизначення для Закарпаття». Міністерство закордонних справ України висловило протест, але угорська влада дозволила це зібрання, заявляючи про право своїх громадян на самовираження. Під час акції робилися заяви, які можна тлумачити як заклики до сепаратистських дій в Україні чи навіть як територіальні претензії до України [16].

Звісно, у встановленні прийнятних форм взаємодії національних меншин і споріднених держав має бути зацікавлена поліетнічна держава, в складі якої перебувають національні меншини. І справа не лише в підписанні двосторонніх угод, які дозволяють підвищити рівень захисту прав національних меншин. Перш за все у державі має проводитися ефективна етнополітика, спрямована на формування національної ідентичності, яка б у ідентифікаційній системі індивіда була пріоритетною. Адже дуже загрозовою є домінування іншої, ніж національна, ідентифікації. Як зазначено в аналітичній записці Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України «Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні» (2014 р.), «слабкість національної ідентичності призводить до зростання привабливості для представників етнічних

груп, що компактно проживають у прикордонних регіонах України, ідентифікувати себе з народами сусідніх держав, а для багатьох суміжних держав – до спокуси розробки сценаріїв «захисту» «своїх співвітчизників» на території України» [17].

Важливим кроком у попередженні іредентистського конфлікту може бути встановлення таких відносин між спорідненою державою і національною меншиною, які б забезпечували досить тісні економічні і культурні стосунки, що відповідають прийнятим міжнародним нормам. Цілком прийнятні контакти можуть реалізовуватися в межах міжрегіонального співробітництва. Хоча й тут виникають деякі занепокоєння. Наприклад, О. Кривицька з приводу створення єврорегіонів «Великий Прут» та «Нижній Дунай» зауважує, що транскордонну співпрацю можна оцінити як своєрідний механізм контролю Румунією дотримання етнокультурних прав румунської меншини [18, с. 133]. Натомість Є. Рябінін вважає, що транскордонне співробітництво не загрожує територіальній цілісності держави, воно регулює відносини сусідства на локальному або регіональному рівні між територіальними об'єднаннями [19, с. 250]. Дійсно, за Більцанськими рекомендаціями, співробітництво між державами в рамках дружніх двосторонніх або багатосторонніх відносин повинне засновуватися на територіальній, а не етнічній основі [5, с. 10], але, на нашу думку, за відсутності системи контролю з боку центральної влади в межах транскордонного співробітництва цілком може здійснюватися неформальний вплив, який полягає в пропаганді іредентистських ідей.

Висновки. Таким чином, запорукою стабільності суспільно-політичного ладу у поліетнічних державах є забезпечення умов для мирного співіснування представників титульного етносу і усіх етнонаціональних груп. Не менш важливими виявляються відносини між національними меншинами і державами, більшість в якій представлена етнічно спорідненою групою. Характер цих відносин великою мірою впливає на рівень соціально-політичної стабільності у державі і продукує деякі етнополітичні ризики. Споріднені держави досить часто висловлюють зацікавленість у добробуті співвітчизників за кордоном, що цілком закономірно, але якщо меншини відчувають себе як низькостатусні групи, відсторонені від доступу до важливих благ і ресурсів, а в спорідненій державі сформована великодержавницька ідея, можлива поява політики іредентизму, метою якої є приєднання спорідненого населення і території його проживання. Реалізація іредентистського проекту, у свою чергу, формує нові неминучі ризики для всіх учасників конфлікту, що виникає на іредентистом ґрунті. Найбільш негативним наслідком є виникнення міждержавних збройних конфліктів, які спричиняють дестабілізацію ситуації у всьому регіоні і призводять до втрат людських життів.

Постійна увага до настроїв етнонаціональних груп і оперативне реагування на сепаратистські наміри мають виключно важливе значення, адже вирішення протиріч на внутрішньодержавному рівні може попередити вихід конфлікту на зовнішньополітичну арену. Саме тому посилення зацікавленості в добробуті етнічних родичів із боку споріднених держав вимагає від представників влади проводити більш активну роботу з національними меншинами. Це є актуальним для української влади, яка вже стикнулася з негативними наслідками іредентистської політики Російської Федерації. І науковцям, і політикам вкрай необхідно аналізувати позитивний зарубіжний досвід взаємодії національних меншин і споріднених держав.

Література:

1. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Центр етноглобалістики. К.: Фенікс, 2012. 396 с.
2. Кимлика У. Современная политическая философия: введение / пер. с англ. С. Моисеева; Гос. Ун-т – Высшая школа экономики. М.: Изд. Дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 592 с. (Полит. теория).
3. Халавка Т. Визначення дефініції «національна меншина» як об'єкта державної етнонаціональної політики. Теорія та практика державного управління. 2013. Вип. 4(43). С. 104.
4. Saideman S.M., Ayres Y.R. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s. *The Journal of Politics*. 2000. Vol. 62, № 4. P. 1126–1144.
5. Більцанские рекомендации о национальных меньшинствах в межгосударственных отношениях и пояснительная записка 20 июня 2008 г. / Организация по безопасности и сотрудничеству в Европе. URL: <http://www.osce.org/ru/hcnm/33634?download=true>.
6. Разделённость этноса: концепции, проблемы, подходы. Латинская Америка. 2000. № 6. С. 58.
7. Аклаев А. Этнополитическая конфликтология: Анализ и менеджмент. М.: Дело, 2005. 472 с.
8. Landau J. The Ups and Downs of Irredentism: The Case of Turkey (Chapter 6) / Chazan N. (ed.) *Irredentism and International Politics*. Boulder, 1991. P. 81.
9. Landau J.M. *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*. Bloomington: Indiana University Press, 1995. 275 p.

10. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism. Regime to access: http://www.academia.edu/1029408/Irredentism_An_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism.
11. Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності. Віче. 2008. № 19 (жовтень). URL: <http://veche.kiev.ua/journal/1140/>.
12. Терес Н. Етнополітичний простір сучасної України: нові виклики і проблеми (2005–2010 рр.). Етнічна історія народів Європи. 2011. Вип. 34. С. 97.
13. Програма ЛДПР. Росии пора строить русский дом. URL: http://ldpr.ru/Program_LDPR/russia_should_build_a_russian_house_2015/.
14. Полянська Я. Мовне питання: чи виходить домовитись із Угорщиною? 20 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28806674.html>.
15. Скільки дітей в Україні навчаються мовами національних меншин? 26 вересня 2017. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2017/09/26/infografika/polityka/skilky-ditej-ukrayini-navchayutsya-movamy-nacjonalnyx-menshyn>.
16. Крालюк П. Чи потрібна укромадярам «велика Угорщина»? 15 жовтня 2017. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28794884.html>.
17. Потенціальні загрози регіонального сепаратизму в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1478/>.
18. Кривицька О.В. Демаркаційні лінії в етнополітичному просторі України. К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2015. 328 с.
19. Рябінін Є. Механізми попередження етносепаратистських конфліктів. Політикус. 2016. № 1. С. 247–251.